

ÇOBAN MUSTAFA PAŞA'NIN KURDUĞU MENZİLHÂNELERDEKİ TARİKATLAR: GÜLŞENİLİK VE MEVLEVİLİK

Hasan Hüseyin ADALIOĞLU*
Nizamettin ARSLAN**

Giriş

Bu makalede, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde kapıcıbaşılık, beylerbeyliği, Rumeli Beylerbeyliği ve vezirlik gibi çok önemli devlet görevlerinde bulunmuş, arkasında çok sayıda vakıf eseri ve hayrat bırakmış olan, meşhur lâkabı ile Çoban Mustafa Paşa'nın genel olarak tasavvufa, özellikle de Gülşenîlik ve Mevlevîliğe olan ilgisi üzerinde duracağız. Aslen Bosnalı¹ olduğu kuvvetle muhtemel olan Paşa'nın asıl adının bir kaynağımızda Gazi Mustafa bin Abdülkerim,² Vakfiyesi'nde ise, Mustafa Paşa bin Abdulmuîn,³1876 tarihli Eskişehir Külliyesi ile ilgili bir vakıf suretinde ise, Gâzî Melek Mustafa Paşa Hazretleri ibn-i Yahya ibn-i Abdillâh olarak yazıldığı görülmektedir.⁴ 1876 yılına ait bu vakıf suretine göre, onun Bosnalı, Müslüman bir aileden devşirilmiş olması muhtemeldir.

Çoban, Gazi, Melek, Mısırlı, Damat, Polak, Koca Lala veya *Boşnak* gibi adlarla anılan Mustafa Paşa, Yeniçeri Ocağında yetişmiş bir devşirme idi. Devşirme, Osmanlı Devleti'nin özellikle Rumeli ve Balkanlarda ele geçirdiği topraklardaki gayr-i Müslim ahalinin çocuklarından seçerek, sıkı bir eğitimden sonra asker veya yönetici sınıfı oluşturma sisteminin adıdır. Yeniçeri Ocağı ve Bostancı Ocağı'nın temelini bu devşirmeler oluşturuyordu. Osmanlı devlet adamlarının, komutanların, vezirlerin pek çoğu devşirme sisteminden gelmekteydi.⁵

Bosnalılar, Müslüman olmalarına rağmen gayr-i Müslim çocuklarına uygulanan devşirme sistemine kanunla dâhil edilmişlerdi. Rivayete göre, Bosna halkının İslâmiyeti kabullerinden son derece memnun olan Sultan II. Mehmet, kendisinden bir dilekleri olup olmadığını sorduğunda; onlar, padişah hizmetinde bulunmak istediklerini bildirmişlerdir. Bunun üzerine, Bosnalı çocukların da saray hizmetleri ve bostancı ocağı için devşirilmeleri kanun haline getirilmiştir.⁶

* Prof. Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. (hhadali@ogu.edu.tr)

** Araştırmacı Yazar (nzmttnarslan@gmail.com)

1 Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1308, s.372.

2 Eyice, Semavi, "Türk Mimari Âbideleri 1: Gebze'de Mustafa Paşa Külliyesi", *Bilgi Dergisi*, c. 10, sayı, 119, 1957, s.9.

3 "932 Tarihli Mustafa Paşa Vakfiyesi", Topkapı Sarayı Müzesi, D.7003, vr. 5a, 6-7.satır; Tuba Bayram, *Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii ve Külliyesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011, s. 7.

4 Vakıflar Genel Müdürlüğü, Arşiv ve Yayın Dairesi Başkanlığı, 747 nolu Defter, s. 459.

5 Özcan, Abdülkadir, "Devşirme", mad. *TDVİA*, c. 9, İstanbul 1994, s. 254-255.

6 Özcan, "Devşirme..", s. 255; Yakuboğlu, Kenan, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, Gökkuşbu Yayınları İstanbul 2006, s. 128.

Vezir Mustafa Paşa'nın âlimlere ve tasavvufa olan ilgisi, çocukluğundan itibaren devşirme ocağında aldığı eğitim yıllarında başlamış olmalıdır. Çünkü devşirme olarak seçilen çocuklar öncelikle Edirne, Galata veya İbrahim Paşa saraylarında eğitiliyorlardı. Saraya ayrılan saray ace mi oğlanlarının eğitilmeleri için hiçbir fedakârlıktan kaçınılmazdı. Saray (Enderun), bir medrese olmadığından eğitimi de farklıydı. Enderun mektebi, eğitim programı ve metodu itibarıyla yüksek seviyede bir ilmî derinliğe sahip değildi. Bu nedenle, Enderun eğitiminin, Osmanlı ilim hayatına doğrudan değil belki dolaylı bir etkisinden söz edilebilir. Ancak, kuruluşundan itibaren Enderûn-ı Hümâyûn, devletin siyasi ve askeri kadrolarının yetiştiği bir kurum olmuş, başta sadaret makamı olmak üzere Vezirlik, Beylerbeyliği, Sancakbeyliği gibi üst seviyede insanlar burada yetiştirilmişlerdir.⁷ Çoban Mustafa Paşa gibi Osmanlı devlet idaresinde Enderûn-ı Hümâyûn'dan feyz alarak sadaret makamına kadar yükselen çok sayıda devlet adamının olduğunu biliyoruz.⁸

Mustafa Paşa, sarayda yetişerek 1514 yılında Çaldıran Seferine katılmış, daha sonra sırasıyla, *Kapıcıbaşı*, *Beylerbeyi*, *Rumeli Beylerbeyi* görevlerinde bulunmuştur. Paşa bu makamda iken, Vezîriâzam Pîrî Mehmed Paşa'nın⁹ isteği üzerine Yavuz Sultan Selim tarafından III. Vezirliğe tayin edilmiştir.¹⁰ Çoban Mustafa Paşa, muhtemelen bu sırada Yavuz Sultan Selim'in kızı, Şehzade Sultan adlı Hanım Hatun ile evlenmiştir.¹¹ Mustafa Paşa'nın bu evlilik sonucunda ikinci vezirliğe yükselmiş olabileceği belirtilmektedir. II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman dönemlerinde Hanım Hatun ve Çoban Mustafa Paşa'ya temlikler yapılmış, o da bu mülklerini Gebze'de, Eskişehir'de ve başka yerlerde yaptırdığı külliye ve eserler için vakfetmiştir.¹²

Kanuni Sultan Süleyman zamanında da bu görevini sürdüren¹³ Paşa, 17 Aralık 1522'de Mısır valisi Hayr-Bay'ın ölümü üzerine bu göreve atandı.¹⁴ Bu sırada İbrahim Gülşenî ile tanışma fırsatı buldu. Kısa süren Mısır valiliğinden sonra İstanbul'a döndü ve II. vezirlik görevini sürdürürken Nisan 1529'da İstanbul'da vefat etti. Kendi adına inşa ettirdiği en büyük vakıf eseri Gebze'deki külliyesinin içinde yer alan türbesine defnedildi.¹⁵

Mustafa Paşa'nın, başarılı bir devlet adamı, iyi bir asker aynı zamanda dindar, ulemâya ve tasavvuf ehline değer veren bir şahsiyet olduğu anlaşılıyor. Gebze ve Eskişehir'de birer büyük boyutlu menzil külliyesi inşa ettirerek her iki külliye içinde sufilere için bir hankâh (zaviye) bölümü inşa ettirmiştir. Gebze'de inşa ettirdiği Menzilhâne içindeki hankâhı Gülşenîlik tarikatı

7 Yakuboğlu, *Osmanlı ...* s. 138.

8 Örneğin; Mahmud, Gedik Ahmed, Makbul İbrahim, Sokullu Mehmed, Ferhad, Lala Mehmed, Kara Murad, Kemankuş Mustafa paşalar Bosnalı İbrahim Ağa, Boşnak Mehmet Ağa ve Köprülü ailesinden Enderun mensubu ve Bosnalı olduğu bilinen birçok devlet adamı valilik, beylerbeyilik ve sadrazamlık görevlerine getirilmişlerdir. Yakuboğlu, *Osmanlı...*, s. 136/Dipnot 318; Özcan, "Devşirme..", s. 256.

9 Pîrî Mehmed Paşa Safevî Tarikatına karşı olan mutasavvıflara büyük imkanlar sağlayan, özellikle Mevlevîlere ve Halvetîlere sempati duyan bir devlet adamı idi. Küçükdağ, Yusuf, "Pîrî Mehmed Paşa", *TDVİA*, c. 34, s. 281.

10 Danişmend, İ. Hamî, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 2, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1948, s.316-317 vd.; Müderisoğlu, Fatih, "Bânî Çoban Mustafa Paşa ve Bir Osmanlı Şehri Gebze", *Vakıflar Dergisi*, s.25, 1995, s.67.

11 Mustafa Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1980, s.33.

12 Gökbilgin, M.Tayyib, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1952, s. 525.

13 Danişmend, *İzahlı Osmanlı...*s.316-317 vd.; Müderisoğlu, "Bânî Çoban Mustafa..." s. 67.

14 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi: İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*, c.2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s.301-302; Aslanapa, Oktay, *Osmanlı Devri Mimarisi*, 2. Basım, İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2004, s.187.

15 Müderisoğlu, "Bânî Çoban...", s. 67.

mesuplarına; Eskişehir Menzilhânesi'ndeki zaviyeyi ise, Mevlevîlik mensuplarına devrettiği anlaşılıyor.

ESKİŞEHİR KURŞUNLU KÜLLİYESİ VE MEVLEVÎ TEKKESİ

Mustafa Paşa, Eskişehir Odunpazarı'nda, Kurşunlu Külliyesi adıyla bilinen bir menzilhâne inşa ettirmiş ve burada yaptırdığı zaviyede sufîlerin ve fukaranın barınmasını istemiştir. Kurşunlu Külliyesi, cami taçkapisında bulunan kitâbeye göre, 931 (1524-25) yılında tamamlandı.¹⁶ Mustafa Paşa'nın bu menzilhâneyi inşa ettirdiği devirde Mevlevîlik, dünya görüşündeki gerçekçilik; sosyal, kültürel ve siyasi prensiplerindeki açıklık nedeniyle çok çeşitli çevrelerden insanların ve geniş halk kitlelerinin ilgisini çekiyordu. Mevlânâ'ya saygı ile bağlananlar arasında, halkın yanı sıra bazı Türkmen beyleri de vardı. İlk Mevlevîhâneler Sultan Veled (öl. 1312) ya da Ulu Arif Çelebi'nin (öl. 1320) halifeleri ve bu Türkmen beyleri tarafından tesis edilmişlerdir. Nihayet Mevlevîlik tarikatının âdab ve erkânı Emir Arif Çelebi II. (öl. 1421) zamanında kurallara bağlandı.¹⁷

Sultan Veled, Ulu Arif Çelebi, Divâne Mehmed Çelebi ve onların halifelerinin gayretleri ile yaygınlaşmaya başlayan Mevlevîlik, 14. yüzyılın ilk yarısında âyin, erkân ve kıyafet oluşum sürecini tamamladı. Bu yüzyılın sonlarına doğru Ulu Arif Çelebi'nin kız kardeşi ve Mevlânâ'nın öz torunu Mutahhara Hatun, Germiyanoğlu Mehmed Bey'le evlendi. Germiyanoğlu Mehmed Bey'in ölümünden sonra büyük oğlu Süleyman Şah Çelebi tahta oturdu. Süleyman Şah, Mevlânâ'nın üçüncü göbekten torunu idi. Germiyanoğlu Süleyman Şah'ın, Devlet Hatun adında bir kızı oldu ve bu kız Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid ile 1381 yılında evlendirildi.¹⁸ Bu evlilikle Mevlâna ailesi, ilk kez Osmanlılarla akraba oldular ve Yıldırım Bayezid'in Devlet Hatun'dan doğan erkek çocukları Çelebi ünvanını aldılar.

Kurumsal olarak Mevlevîlik, Osmanlı topraklarına II. Murat devrinde (1426 yılında) Edirne'de açılan Mevlevîhâne ile girdi. Bunu II. Murat'ın Emirlerinden Yahşi Bey'in kurduğu Tire Mevlevîhânesi takip etti. Fatih Sultan Mehmed döneminde Vezneciler'deki Kalenderhâne Camii'nin bir süre Mevlevîhâne olarak kullanıldığı bilinmektedir. İstanbul'un ilk dergahı II. Bayezid dönemi vezirlerinden İskender Paşa'nın av arazisi üzerine yapılan Galata Mevlevîhânesi'dir. II. Bayezid döneminde kamu yönetiminde yapılan idarî ve hukukî bir takım düzenlemelerle Mevlevîlik, bir imparatorluk kurumu haline getirildi. Sağlıklı bir maddi yapıya kavuşturulması için vergi muafiyeti sağlandı, vakıflar tahsis edildi ve bazı imtiyazlar tanındı.¹⁹

16. yüzyılın başlarında Mevlevîlik, devlet adamlarının intisabıyla köylerden kasabalara ve kasabalardan şehirlere intikal ederek gittikçe yüksek zümreye hitap etmeye başladı.²⁰

16 Adalıoğlu H. H.,- Arslan N., *Eskişehir Mevlevîhanesi*, Odunpazarı Belediyesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2011, s. 47.

17 Küçük, Sezai, *Mevlevîliğin Son Yüzyılı*, Simurg Yayınları, İstanbul 2003, s. 69-73-75-79-93.

18 Eflâkî, Ahmed, *Âriflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, Millî Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1989, c. II, s. 386; Gölpinarlı, Abdülbâki *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İnkilâp ve Aka Yayınları, İstanbul 1983, s. 102; Öcalan, Hasan Basri, "Germiyân Sarayından Bursa Sarayına Bir Gelin Gider: Devlet Hatun", U. Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl 19; Sayı 30, 2016/1, s. 59.

19 Ekrem Işın, "Mevlevîliğin Osmanlı Modernleşmesindeki Yeri ve Şeyh Galib", *Şeyh Galib Kitabı*, İstanbul 1995, s. 52-53; Ocak, Ahmet Yaşar, "Türkiye Tarihinde Merkezi İktidar ve Mevlevîler (XIII-XVIII Yüzyıllar) Meselesine Kısa bir Bakış", *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 2, (Mayıs 1996), s. 21. (17-24)

20 Gölpinarlı, Abdülbâki, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s. 247; S. Küçük, age., s. 32.

Kuruluşundan itibaren yönetim çevrelerinin yanında olmayı tercih eden ve mevcut siyasi ve sosyal düzenin bozulmasına yol açacak hareketlerden uzak duran Mevlevîler, bu dönemde çeşitli beylerin, paşaların, vezirlerin arazilerinde zengin vakıflarla desteklendi. Bu devrin önemli devlet adamlarından Veziriâzam Pîrî Mehmed Paşa Konya'daki Pîrî Mehmed Paşa Zâviyesi'ni inşa ettirip vakıf arazileri tahsis ederken, Vezir Çoban Mustafa Paşa da Gebze ve Eskişehir'de iki Menzilhâneyi vakıflarla destekleyerek tesis ettirmiştir.²¹

Çoban Mustafa Paşa'nın vakfiyesinde belirtildiğine göre, Eskişehir'de inşa edilen külliye; *camii, 20 hücreli bir zâviye, mektep, misâfirhâne (tabhâne), mutfak, odunluk, fırın, yemekhâne, düşkünler evi, çeşme ve ahırdan* oluşmaktadır. Külliye'nin güneydoğu köşesinde zâviye yer almaktadır. 'L' şeklinde sıralanan 20 adet oda ve bir semahaneden oluşmaktadır.²² Külliye yapılarından, cami, mektep, misâfirhâne, mutfak, yemekhâne ve iki kervansaray günümüze ulaşmıştır.

Mustafa Paşa'nın Külliye içindeki bu zaviyeyi hangi Mevlevî mensubuna tahsis ettiğine dair bir belgeye sahip değiliz. Ancak, vakfiye suretinde ve arşiv kayıtlarında bu külliye'nin kadimden beri Mevlevîliğe ait olduğuna dair ifadeler vardır. Eskişehir Mevlevîhânesi'nin kuruluş tarihi ile ilgili en eski kayıtlar, Mevlânâ Müzesi Arşivinde bulunan ve 10 Ramazan 1293/28 Eylül 1876 tarihinde düzenlenen bir vakfiye suretine göre 10 Zilkade 979/25 Mart 1572 yılına kadar;²³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgelerine²⁴ göre ise, 956/1549 yılına kadar uzanmaktadır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgelerinde, 956/1549 yılından itibaren mevcut kayıtlarda Çoban Mustafa Paşa'nın Eskişehir'de yaptırdığı imaretin vazifelilerinin adları ve aldıkları maaşlar belirtilmektedir. Bu görevliler arasında şeyh-i hângâh, yani tekke şeyhi olarak görev yapan Müderris Muhammed (956/1552'den önce), Şeyh-i Hangah Mevlânâ Şeyh Reşidüddin (959/1552), Şeyh-i Hangah Mevlânâ Muhyiddin (974/1566) gibi tekke şeyhlerinden bahsedilmektedir. Dolayısı ile burada bir hângâh (tekke, dergah) varsa bu Mevlevî tekkesi olması gerekir.²⁵

Halen Kurşunlu Külliyesi'ni oluşturan mevcut yapılarıdaki Mevlevîliğe ait semâbollerden, bu mekânın kurulduğu zamandan itibaren veya biraz sonrasında, Mevlevîliğe tahsis edildiğini düşündürüyor. Külliye'nin bânisi Mevlânâ (Melek, Gazi, Çoban) Mustafa Paşa, kendi dönemindeki tasavvufî akımlara ilgi ve yakınlık gösteren biridir. Çünkü onun, daha önce Gebze'de yaptırdığı tekkeye şeyh olarak Muhyiddin Karamânî'nin (öl. 1550) gönderilmesini, yine bir tarikat şeyhi olan Şeyh-i Gülşenî'den rica etmiş olması, bu kanaatimizi destekliyor.²⁶ Bundan dolayı onun, Eskişehir'de yaptırdığı Menzilhânenin bir bölümünü Mevlevî tarikatı mensuplarına tahsis etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü bu yüzyılda Mevlevîlik Osmanlı hakimiyetinde olan Anadolu ve tüm İslam coğrafyasında yaygın ve örgütlü bir hale gelmiş ve padişahlar tarafından himaye edilmeye başlanmıştı.²⁷

21 Barihüda Tanrıkorur, "Mevlevîyye", mad., *DIA*, c. 29, s. 469. (468-475)

22 932 Tarihli Mustafa Paşa Vakfiyesi, Topkapı Sarayı Müzesi, D.7003, varak (vr.) 7b-8a.

23 Konya Mevlânâ Müzesi Arşivi, Dosya No. 88/30; Vakıflar Genel Müdürlüğü, Arşiv ve Yayın Dairesi Başkanlığı, 747 nolu Defter, 459. sayfaya ait 3 Aralık 1982 tarihli kayıt örneği, s. 1-2; Sezai Küçük, *Mevlevîliğin Son Yüzyılı*, Simurg Yayınları, İstanbul 2003, s. 219.

24 BOA., MAD, 24, s. 161-168.

25 BOA:MAD, 24, 167-168.

26 Öngören, Reşat, *Osmanlıda Tasavvuf*, İz Yayınları, (2. Baskı), İstanbul 2003, s. 301-322-323.

27 Küçük, *Mevlevîliğin Son Yüzyılı*, s. 32-34.

Bugün bu kanaatımızı destekleyen bazı semâboller, külliye ait binalarda hala mevcut olup açıkça görülebilmektedir. Öncelikle, Külliye içinde yer alan caminin giriş kapısının üst kısmındaki Kadınlar mahfilinin arka duvarında, dikkatli bakıldığında binanın yapıldığı sırada oraya yerleştirilmiş olduğu anlaşılan, dikdörtgen şeklinde bir taş çerçeve içine hatt-ı tâlik ile yazılmış "Ya Hazreti Mevlânâ" yazısı, caminin kuruluşundan itibaren veya biraz sonrasında Mevlevîliğe tahsis edildiği düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Yine, caminin mihrabında, mihrab nişinin dış üst köşelerinde mukarnaların başladığı noktada bulunan Mevlevî başlıkları, caminin ve külliyenin Mevlevîliğe tahsis edildiği kanaatını güçlendiriyor.

Önceki paragrafta tespit ettiklerimize ilave olarak, Mevlevîhane'nin ortasında bulunan semâhanenin kubbesi üzerindeki alemin uç kısmındaki Mevlevî sikkesi²⁸ ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 747 nolu defterin 459. sayfasında bulunan 10 Zilkade 979/1572 tarihli Melek Mustafa Paşa Vakfiyesinde zâviye²⁹ olarak belirtilmiş olması³⁰ ve bu vakfiye içerisinde yer alan şeyh efendiye ayrılan 50 akçelik ücret, Hüdavendigâr Salnamesindeki "Melek Gazi Mustafa Paşa merhumun Kurşunlu Camii şerifi ve yanındaki "Mevlevî dergâhı" bilgisi,³¹ son yıllara ait bir kaynaktan II.Abdülhamid'in burasını Mevlevîhane'ye bağışladığına dair bilgi; ayrıca Vakıflar Genel Müdürlüğünde kayıtlı 1838 tarihli bir fermana göre, burada öteden beri bir Mevlevî dergâhının varlığının bilinmesi,³² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Dahiliye, 979/ 77294 No'lu Dosya'da, Mâbeyn-i Hümâyun Katipliği tarafından 16 Şubat 1886 tarihinde yazılan bir tezkerede, Gazi Mustafa Paşa tarafından Eskişehir'deki Dergaha vakfedilen değirmen ve müzârînin, dergah postnişini Hüseyin Hüsni Efendi'nin talebi üzerine Hazîne-i Celîle-i Mâlîye'den alınıp tekrar Mevlevî dergahına iade edilmesine ilişkin bilgi,³³ külliye bir semâhane ve her iki tarafında derviş hücrelerinin bulunması ve Mevlevîhane'nin arkasındaki Mevlevîlere ait mezarlar (hâmüşân), buranın kuruluşundan veya az sonrasında itibaren önemli bir Mevlevî tekkesi olduğunu göstermektedir.³⁴

Mevlevîhaneler, dervişlerin eğitim ihtiyaçlarına göre mimari özellikler taşıyan dergahlardır. Bir Mevlevî âsitânesi genellikle geniş bir bahçe içerisinde bulunur ve semâhâne, türbe, çilehane, hücreler, selamlık, harem dairesi, mutfak, kiler ve meşkhâneneden oluşur. Dergahın en önemli birimlerinden olan semâhaneler genellikle kare planlı olup, kible yönünde mihrabı, âyin sahasını sınırlayan ve aynı zamanda üst galeriyi taşıyan sütunları olan, üstleri bazen kubbe bazen de düz tavanla örtülü mekânlardır. Eskişehir Mevlevîhânesi, Kurşunlu külliyesi içerisinde, caminin güney-doğusunda L biçiminde yer almaktadır. Mevlevîhanenin, ortada tek kubbeli bir semâhanesi ve her iki tarafında derviş hücreleri (yirmi adet) vardır. Hücrelerden altı tanesi semâhanenin sol tarafında, diğerleri L şeklinde sağ tarafında yer almaktadır.³⁵

28 Bektaşilik, Kalenderilik ve Mevlevilik başta olmak üzere bir kısım tarikatlar, kendi felsefi telâkkilerini, meydana getirdikleri eserlere aynen yansıtmışlardır. Bu tarikatlar serpuşlarından, sancak âlemlerine varıncaya kadar birçok eşyayı, kendi sembollerini haline dönüştürmüşlerdir. Çam, Nusret, Fıkhî Meselelerin ve Mezheplerin Türk Cami Mimarisinde Tesiri, *Vakıflar Dergisi*, XXI. Ankara 1990, s. 375-76.

29 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 747 nolu defterin 459. sayfasında bulunan 10 Zilkade 979 tarihli Melek Mustafa Paşa vakfiyesinden çıkarılan fıkra örneği.

30 Fakat vakıf kayıtlarına medrese olarak geçmiştir. Bkz. Eskişehir Vakıflar İl Müdürlüğüne hazırlanan külliye tanıtım çalışması. Katalog No: A, b1

31 *Hüdavendigâr Salnamesi*, Vilayet Matbaası. Bursa 1324, s.414

32 Ayni Güngörür-Kemalettin Conker, *Eskişehir Kılavuzu*, Anıl Matbaası 1952, s. 63.

33 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Dahiliye, Dosya No: 979 / 77294.

34 Adaloğlu H. H.,- Arslan N., *Eskişehir Mevlevîhanesi*, Odunpazarı Belediyesi Yayınları, İstanbul 2011, s. 48-54.

35 "Eskişehir Kurşunlu Camii", *Vakıflar Genel Müdürlüğü, Katalog A*, b 1.

GEBZE KÜLLİYESİ VE GÜLŞENİLİK TARİKATI

Gülşenîlik, Halvetîliğin dört ana kolundan biri olan Rûşenîliğin alt şubesidir. Halvetîlik tarikatı, XIV. yüzyılın ikinci yarısında Harezm bölgesinde, Kerimüddin Ahî Muhammed Halvetî ve onun yeğeni ve halifesi Ömer Halvetî (ö.800/1397-98) tarafından kurulmuştur. Ancak tarikatın tam olarak esaslarını tespit eden ve tarikatı daha geniş bir coğrafyaya yayan mutasavvıf ise, "*Pîr-i sâni ve Halvetiyye Tâifesinin Seyyidi*" olarak anılan Seyyid Yahya Şîrvânî (ö. 1457 veya 1463-64)'dir.³⁶

Halvetîliğin tarihî seyrine bakıldığında Seyyid Yahya Şîrvânî'den sonra Rûşenîlik, Cemâlîlik, Ahmedîlik ve Şemsîlik olarak dört ana kola ayrıldığı görülür. Gülşenîlik, Şeyh İbrahim Gülşenî tarafından kurulmuştur. Hayatı hakkında bilinenler, geniş ölçüde oğlu Ahmed Hayâlî'nin halifesi Muhyî-i Gülşenî'nin *Menâkıb-ı İbrâhim Gülşenî* adlı eserine dayanmaktadır.³⁷

Doğum yeri ve tarihi tartışmalı olan İbrahim Gülşenî'nin tam adı İbrahim b. Muhammed b. Hacı İbrahim b. Şeyh Şehâbeddin b. Aydoğmuş'tur. Bazı kaynaklarda onun Azerbaycan'da dünyaya geldiği kaydedilmesine rağmen, babası Muhammed Âmidî'nin yaşadığı Diyarbakır'da doğmuş olması muhtemeldir.³⁸ İbrahim Gülşenî, on beş yaşına geldiğinde Uzun Hasan'ın idaresi altındaki Tebriz'e gitti ve orada Dede Ömer Ruşenî ile karşılaştı. Ondandır zâhir ve bâtın ilimlerini tahsil ederek seyr-i sülûkunu tamamladı. Şeyhinin vefatından sonra da posta geçti ve irşad faaliyetlerini sürdürdü. 16. yüzyılın başlarında Kızılbaş fitnesinin zuhuru üzerine Tebriz'den Diyarbakır'a döndü. Daha sonra Urfa, Halep ve Kudüs'e, oradan da Kahire'ye gitti. Kahire'de irşad faaliyetine başladı.³⁹

Yavuz Sultan Selim, Mısır'ı fethettiğinde Şeyh Gülşenî'yi ziyaret etmiş ve onun adına bir hankâh yapılmasını emretmiştir.⁴⁰ Kanuni Sultan Süleyman zamanında Mısır Valisi Hain Ahmed Paşa isyanı bastırıldıktan sonra 931 (1525) yılında Sadrazam İbrahim Paşa geniş yetkilerle bölgeye gönderildi. İbrahim Paşa Mısır'a gelince, onu, ileri gelen devlet erkânı ve bazı şeyhler ziyaret ettiler. Ancak, İbrahim Gülşenî oğlu Ahmed Hayâlî'yi gönderdi. Bunu bir saygısızlık kabul eden Sadrazam İbrahim Paşa, şeyh hakkında soruşturma başlattı. İbrahim Gülşenî'nin, beylerden ve yeniçerilerden çok sayıda müridi olduğunu tespit eden Paşa, bu tarikat mensuplarının vahdet-i vücûd anlayışını benimsediklerini, farklı fikir, yorum ve tavırları oluşunu ve ulemâ nezdinde tepki gören tarikatlardan biri olduğunu düşünüyordu. Sadrazam İbrahim Paşa, İstanbul'a döndüğünde (1525) şeyhin bu durumunu padişaha arz ederek bir isyan çıkarılmasından endişe ettiğini söyledi ve İstanbul'a celp edilmesi için bir irade çıkarılmasını sağladı. İbrahim Gülşenî, muhtemelen bu celp üzerine 935/ 1528-9 yılı sonrasında İstanbul'a geldi.⁴¹

Sadrazam İbrahim Paşa, Gülşenî'yi İstanbul'da padişaha arz etmeden önce, iddialarını güçlendirmek için deliller aradı. Şeyhülislam Kemalpaşazâde, Fenârizâde Muhyiddin Efendi gibi ulemayı ve diğer bazı âlimleri tebdili kıyafet sohbetlerini dinlemeleri için görevlendirdi.

36 Yılmaz, Necdet, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (17.yy)* Osmanlı Araştırmaları Vakfı yay, İstanbul 2001, s.53-54; Muslu, Ramazan, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18.yy)*, İnsan yay. İstanbul 2004 ,s.63-65

37 Azamat, Nihat, "İbrâhim Gülşenî", *TDVİA*, c. 21, İstanbul 2000, s. 301-302.

38 Öngören, Reşat, *Osmanlılarda Tasavvuf (17. Yüzyıl)* İz Yayıncılık, İstanbul 2003, 99.

39 Azamat, "İbrâhim Gülşenî" s. 302-303.

40 Azamat "İbrâhim Gülşenî" s. 302-303; Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf*, s. 99-101.

41 Azamat, "İbrâhim Gülşenî" s. 303; Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, s. 102.

Kemalpaşazâde, şeyhin söz ve sohbetlerinde şeriata aykırı ifadeler göremediğini ifade edince, Sadrazam'ın endişelerinin yersiz olduğu anlaşıldı.⁴²

İbrahim Gülşenî, İstanbul'da bulunduğu sırada devlet erkânından, ulemâ ve medrese çevrelerinden pek çok kişiyi sohbetleriyle tarikatına bağladı. Şeyh'in telkin gücü ve manevî nüfuzu, Gülşenîliği 16. Yüzyıl şairlerinin de iltifat ettiği bir tarikat haline getirmişti. İbrahim Gülşenî, İstanbul'da kaldığı süre içinde Kanûnî, ile bir görüşme fırsatı bulmuş ve Sultan, onun hatırına ulemâ ve meşâyıha sarayında bir ziyafet vermiştir. Şeyh'e karşı son derece saygılı davranan Kanûnî, İstanbul'da kalması için teklifte bulunmuş, fakat şeyh, yaşlılığını gerekçe göstererek, halifesi Hasan Zarîffî'yi İstanbul'da bırakmıştı. Daha sonra Mısır'a dönen İbrahim Gülşenî, 23 Nisan 1534'te vefat etti.⁴³

Çoban Mustafa Paşa, Mısır valisi Hayr-Bay'ın vefat haberi üzerine 14 Aralık 1522'de Mısır valiliğine atanınca,⁴⁴ Mısır'da altı buçuk ay görev yapmıştı. Mustafa Paşa, bu görevi sırasında Şeyh Gülşenî ile tanışıp onun meclislerine katıldı. Şeyh'in müritlerinden Muhyiddin Karamanî ile de bu sırada tanışmıştı. Bir süre sonra Mısır'dan İstanbul'a geri çağırıldığında, ikinci vezir olarak görev yaparken, Gebze'de bir Menzilhâne inşâ ettirdi. Bu menzilhânedeki hankâha şeyh olarak İbrahim Gülşenî'nin müridi Muhyiddin Karamanî'nin görevverilmesini İbrahim Gülşenî'den rica etti. Bunun üzerine Muhyiddin Karamanî adı geçen tekkeye şeyh olarak tayin edildi. Muhyiddin Karamanî, Gülşenî şeyhi olarak Gebze'de yirmi beş yıldan fazla irşad görevi icra etti. Fakat, 1550 yılında Şeyhu'l-islam Ebu's-Suud Efendi'nin fetvasıyla, şeriata aykırı görüşleri olduğu ileri sürülerek idam edildi.⁴⁵

MEVLEVÎLİK VE GÜLŞENÎLİK ARASINDA BENZERLİK VE YAKINLIK

Çoban Mustafa Paşa'nın yaptırdığı menzilhaneler içinde kurduğu hankâhları bu iki tarikata tahsis etmesinde, bu tarikatların inanç, erkân ve âdab bakımından birbirlerine benzeyen yönlerinin olması tercih edilmelerinde önemli olsa gerektir. Muhyî'nin verdiği bilgiye göre, İbrahim Gülşenî'nin babası Muhammed Âmidî zamanında, Gülşenîyye ve Mevlevîyye tarikatları arasında bir yakınlık meydana gelmiş, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin, "*Dîdem rûh-ı hûb-i Gülşenî râ / Ân çeşm-i çerâğ-ı Rûşenî râ*" (Gülşenî'nin güzel yüzünü gördüm, o Rûşenî'nin gözünün ışığıdır) beytiyle Gülşenî'nin geleceğini müjdelediğine inanılmıştır. Nitekim Muhyî de *Ma'nevî* adlı eserine bu beyti ihtiva eden gazelle başlamıştır. Mevlânâ'nın torunlarından Divane Mehmed Çelebi'nin Kahire'ye gelerek zindanda bulunan İbrâhim Gülşenî'yi kurtarmasına dair menkıbe de bu yakınlığın oluşmasında etkili olmuştur.⁴⁶

Mevlevîlik, Gülşenîlik, Nakşibendîlik gibi birçok tarikatın âdab ve erkânında benzerlikler görülmektedir. Gülşenîyye'nin piri İbrahim Gülşenî'nin Mevlânâ'nın 26.000 beyitlik *Mesnevî*'sine nazire olarak 40.000 beyitlik *Ma'nevî* adlı Farsça manzum bir eser yazması benzerliğin bir belgesidir. Mevlevîlik Mevlana'nın oğlu Sultan Veled döneminde teşkilatlandığı gibi Gülşenîlik de İbrahim Gülşenî'nin oğlu Emir Ahmed Çelebi zamanında kuruluş safhasını tamamlamıştır.

42 Azamat, "İbrâhim Gülşenî", Aynı yer.

43 Azamat, "İbrâhim Gülşenî", Aynı yer; Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, s. 104.

44 Danişmend, *İzahlı Osmanlı...*, c. II, s. 71-72, 77-87, 99-102.

45 Düzdağ, Ertuğrul, Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı, İstanbul 1983, s. 194; Öngören, *Osmanlılar...*, s. 301.

46 Azamat, "İbrâhim Gülşenî", s. 303.

Kahire'deki Gülşenî âsitanenin birkaç hücresi Mevlevî dervişlerine ayrılmış, bu hücrelerde sürekli olarak hem *Ma'nevî* hem de *Mesnevî* okutulmuştur. Gülşenîyye'de pir makamında bulunan postnişine "çelevî", yeni intisap eden dervişe "nevniyaz" denmesi de bu kültürel alışverişin sonucudur. Gülşenî tacı Mevlevî sikkesine benzediği gibi Bektaşî tacından da etkilenmiştir. Bu benzerlikler iki tarikatın zaman zaman gördüğü tepkilerde de açığa çıkmaktadır. Keza Gülşenîlik ile Nakşibendîlik arasında da kuruluş döneminde benzerlikler vardı.⁴⁷

Osmanlı döneminde fikir, yorum ve tavırlarından dolayı tepki gören tarikatlardan biri de Gülşenîyye'dir. Gülşenîler'in, özellikle vahdet-i vücûd anlayışı dolayısıyla sert tepki görmeleri, onları zamanla daha ihtiyatlı ve ılımlı bir ifade kullanmaya sevk etmiştir. Ancak buna rağmen tarikat mensuplarından bazılarının ulema tarafından zındık ve mülhid telakki edildikleri bilinmektedir. Nitekim bu tür suçlamalara İbrahim Gülşenî de hedef olmuş, 1523 yılında Kanuni Sultan Süleyman tarafından İstanbul'a davet edilmiştir.⁴⁸

Yine benzer bir iddia Mısır kadısı Şeyhülislam Çivizade Muhyiddin Mehmed Efendi tarafından ortaya atılmıştı. O, Gülşenîler'in sapık, mülhid ve zındık olduklarını, kestikleri hayvanların yenmeyeceğini, imametlerinin caiz olmadığını beyan etmişti. Bu durum Ebüssuûd Efendî'ye de arz edildiğinde o: "*Ehl-i sünnet ve'l-cemaâat itikadı üzre olup şer'-i şerîf muktezasınca amel edip selef-i sâlihîn tarîkine sâlik olan kâinen mâ kân makbuldür. Şeyh İbrahîmidir demekle onlara dahî ve taarruz câiz değildir.*" demiştir. Ancak Ebüssuud Efendi, Edirne'de bulunan Gülşenî'nin halifesi Muhyiddin Karamanî'yi İstanbul'a getirterek muhtemelen kendisinin tayin ettiği ulemâ heyetinin önüne çıkarmış ve yapılan sorgulama sonucunda onun zındık ve mülhid olduğuna hükmetmiş, bu karar ile şeyh idam edilmiştir.

SONUÇ

Mustafa Paşa'nın bu iki tarikattan hangisine intisaplı olduğunu bilmiyoruz. Mısır'da İbrahim Gülşenî ile tanıştığını, sohbetlerine katıldığını ve ondan, Gebze'de yaptırdığı hankâha bir müridini, görevlendirmesini istediğine göre Gülşenîliğe temayülü olduğu düşünülebilir.

Mustafa Paşa, vakfiyesinde her iki hankâhı da aynı düşünceyle, yani "... *ehl-i fakra mahsus, murakabe ve tâ'at için ...bir zaviye ...*"⁴⁹ ifadesiyle fukara ve Allah'a ibadet etmek isteyen dervişan için yaptırmış olduğu anlaşılıyor. Önce zaviyeleri inşa ettirdiği, sonra hangi tarikata tahsis edileceğine karar verdiğini düşünüyoruz. O dönemde yönetim çevrelerinin yanında olmayı tercih eden ve mevcut siyasi ve sosyal düzenin bozulmasına yol açacak hareketlerden uzak duran Mevlevîlik ve Gülşenîlik, Sultanların hürmet ettiği ve devlet tarafından tercih edilen en popüler tarikatlardı. Yani bu hankâhları Mevlevîlik veya Gülşenîlik için yaptırmadığını, ancak günün şartlarına uyarak kullanım hakkının bu tarikatlara verildiği anlamına geliyor. Özellikle Mevlevîliğin maddi yapısını güçlendirmek amacıyla vergi muafiyeti sağlandığı, vakıflar tahsis edildiği ve bazı imtiyazlar tanındığı bilinmektedir.

Mustafa Paşa, Beylerbeyiliği görevini sürdürmekte iken ilk defa Sadriâzâm Pîrî Paşa'nın isteği üzerine Yavuz Sultan Selim tarafından vezirliğe getirilmişti. Onu bu göreve getiren Sadriâzâm Pîrî Mehmed Paşa ise, Safevî Tarikatına karşı olan mutasavvıflara büyük imkanlar sağlayan,

47 Kara, Mustafa, "Gülşenîyye", *TDVİA*, c. 14, s. 257-258.

48 Kara, "Gülşenîyye", s. 258.

49 Vakfiye; vr. 7a, 3-4.

özellikle Mevlevîlere ve Halvetîlere sempati duyan bir devlet adamı idi. Mustafa Paşa kendisine ikbal sağlayan sadriâzâmın sempati duyduğu Halvetîlik ve Mevlevîlik mensuplarına hankâhları teslim etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Her ne kadar bazı Gülşenî mensuplarının özellikle vahdet-i vücûd anlayışları nedeniyle ulema tarafından zındık ve mülhîd telakki edilmiş olsalar da, Mustafa Paşa'nın Gebze'deki hankâhı onlara tahsis ettiği dönemde bu fikirler henüz ortaya çıkmamıştı. Hatta İbrahim Gülşenî hakkında ileri sürülen böyle bir ithamın doğru olmadığı anlaşılmıştı. Zaten Gülşenîler'in ekserisi ulemadan sert tepki görmeleri nedeniyle zamanla daha ihtiyatlı ve ılımlı ifadeler kullanmaya özen göstermişlerdir. Sonraki zamanlarda Gebze Hankâhı'nda Gülşenîliğin yerini Nakşibendîliğin aldığı anlaşılıyor.

KAYNAKÇA

- BOA, İrade-i Dahiliye, Dosya No: 979 / 77294.
- BOA., Maliyeden Müdevver Defter, 24.
- Eskişehir Vakıflar İl Müdürlüğü Külliye Tanıtımı, Katalog No: A, b1.
- "932 Tarihli Mustafa Paşa Vakfiyesi", Topkapı Sarayı Müzesi, D.7003, vr. 5a, 6-7.satır.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü, Arşiv ve Yayın Dairesi Başkanlığı, 747 nolu Defter, 459.
- Adalıoğlu H. H.,- Arslan N., *Eskişehir Mevlevîhanesi*, Odunpazarı Belediyesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2011.
- Azamat, Nihat, "İbrâhim Gülşenî", *TDVİA*, c. 21, İstanbul 2000.
- Çam, Nusret, Fikhî Meselelerin ve Mezheplerin Türk Cami Mimarisinde Tesiri, *Vakıflar Dergisi*, XXI. Ankara 1990.
- Danişmend, İ. Hamî, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 2, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1948.
- Düzdağ, Ertuğrul, Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı, İstanbul 1983.
- Eflâkî, Ahmed, *Âriflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, Millî Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1989.
- Ekrem Işın, "Mevlevîliğin Osmanlı Modernleşmesindeki Yeri ve Şeyh Galib", *Şeyh Galib Kitabı*, İstanbul 1995.
- Eyice, Semavi, " Türk Mimari Âbideleri 1: Gebze'de Mustafa Paşa Külliyesi", *Bilgi Dergisi*, c. 10, sayı, 119, 1957.
- Gökbilgin, M.Tayyib, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1952.
- Gölpınarlı, Abdülbâki *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İnkilâp ve Aka Yayınları, İstanbul 1983.
- Hüdavendigâr Salnamesi*, Vilayet Matbaası. Bursa 1324.
- Kara, Mustafa, "Gülşenîyye", *TDVİA*, c. 14, İstanbul 1996.
- Konya Mevlânâ Müzesi Arşivi, Dosya No. 88/30.
- Küçük, Sezai, *Mevlevîliğin Son Yüzyılı*, Simurg Yayınları, İstanbul 2003.

- Küçükdağ, Yusuf, "Pîr Mehmed Paşa", *TDVİA.*, c. 34, İstanbul 2007.
- Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1308.
- Muslu, Ramazan, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18.yy)*, İnsan yay. İstanbul 2004.
- Müderisoğlu, Fatih, "Bânî Çoban Mustafa Paşa ve Bir Osmanlı Şehri Gebze", *Vakıflar Dergisi*, s.25, 1995.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Türkiye Tarihinde Merkezi İktidar ve Mevlevîler (XIII-XVIII Yüzyıllar) Meselesine Kısa bir Bakış", *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 2, Mayıs 1996.
- Öcalan, Hasan Basri, "Germiyan Sarayından Bursa Sarayına Bir Gelin Gider: Devlet Hatun", *U. Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 19; Sayı 30, 2016/1.
- Öngören, Reşat, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, İz Yayınları, (2. Baskı), İstanbul 2003.
- Özcan, Abdülkadir, "Devşirme", mad. *TDVİA.*, c. 9, İstanbul 1994.
- Uluçay Mustafa Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1980.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi: İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*, c.2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- Yakuboğlu, Kenan, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, Gökkuşbu Yayınları İstanbul 2006.
- Yılmaz, Necdet, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (17.yy)* Osmanlı Araştırmaları Vakfı yay, İstanbul 2001.

